

Зміст

Каторжна	3
Без хліба	16
Покупка	30
Дзвоник	34
Екзамен.....	43
Грицько.....	51
Брат на брата.....	57
Сам собі пан	104
Олеся.....	120
Украла.....	127
Сама, зовсім сама	131
Сестриця Галя.....	147
Батько та дочка.....	156
Підпал.....	177
Ксеня.....	190
Кавуни.....	203
<i>Борис Дмитрович Грінченко (біографія)</i>	<i>210</i>

Каторжна

Каторжна — так її всі звали.

— Унеси дров у хату, чи чуєш, каторжна ти! — кричала мачуха.

— Геть з-перед очей, каторжна! — визвірювався на неї батько, вертаючись п'яний з шинку і заточуючись по хаті.

— За що ти мене стовхнула, каторжна! — пищав дворічний мачушин хлопчик, б'ючи її кулаками.

І так усі!.. Навіть хлопці та дівчата на вулиці хоч і не так часто звали її каторжною, але ж і на ймення мало коли звали, а як звали, то все ж із додатком:

«Ота каторжна Докія...»

Та й було за що. Відколи мачуха ввійшла в батькову хату, ця маленька, семи років, дівчинка й разу не глянула на неї по-людському, а все з-під лоба. Може, вона боялася мачухи, не знаючи ще, яка вона, а тільки тим, що вона мачуха; а потім не кидала боятися тим, що вже знала, яка вона. Може... А все ж був у неї завсігди¹ вовчий погляд. Та й не самий погляд!

Третього чи четвертого дня після свого весілля мачуха звеліла їй горщики поперемивати, а в неї, бачите, чомусь затрусилися руки, і вона впустила та й розбила горща. Не можна ж було дурну не повчити — і мачуха дала їй штурханця². І ось після цього — хоч ти їй що, а нічого не вміє до пуття зробити: або поб'є що, або наплута, накруте й не так зробить, як треба. Довелося вчити трохи не щодня, а далі й щодня... Так що ж вона — покається? перепросить? Така! Хоч ти її вбий, од неї слова не почувши і ніколи не заплаче, — найгірше, що й не заплаче ніколи!

— Докіє! — спершу ще її таки на ймення звали, — чому хвіртки не причинила? Теля вибігло.

¹ Завсігди — завжди.

² Штурханець (штурхан) — короткий різкий удар кулаком, ногою; стусан.

Мовчить.

— Кому я кажу? Чи я тобі не наказувала?..

Мовчить, у землю очі втупивши. Убив би на цьому місці!

— Чи ти оглухла? — І мачушина рука з усієї сили б'є її.

Стоїть, мовчить.

— Так слухай же! слухай! Ось тобі, щоб слухала, щоб слухала, чуєш ти?!

Ні пари з уст! Ні сльозини з очей, мов їй і не болить! Одного разу мачуха не втерпіла:

— Хоч би ти заплакала коли, каторжна!.. А вона тільки глянула на неї з-під лоба, як вовк, і мовчить. І так завсігди. Б'є її мачуха, б'є, поки втомиться, поки заболить руки, — аж тоді кине:

— У-у!.. проклята! Каторжна!..

А до батька яка вона? Ще як мати її жива була, так тоді тільки до неї й мостилася³, та вдвох усе плакали. Тоді хоч плакала! Та що з того?.. Така ж і мати її була — або плаче мовчки, або докоря: «Нащо п'єш, нащо жидові хліб носиш!..» Давав їй він доброго прочухана⁴, як під п'яну руч. Ну, то ж матір бив, а ця ж чого тікає від його? Не завсігди ж він і п'яний, іноді схочеться йому пожалувати її — вона ж таки рідна дитина, — оце й покличе:

— Докіє!

Підійде, голову похнюпить.

— Докіє! Дочко... — почне батько та й зупиниться: мов колода, вона перед його стоїть. Штовхне її спересердя, встане, плюне та й піде з хати, промовивши: — Ну, каторжна!

А з мачушиними дітьми що вона виробляла? Мало вона їх біла та штовхала? Як мачухи в хаті нема, так і єсть їм! А одного разу таки розманіжилась⁵: увіходить мати тихенько в хату з городу, дивиться — сидить — вона на полу і хлопчика — років півтора йому було — мачушиного на руках держить та так цілує та примовляє:

³ Моститися — займати місце, розміщатися біля кого-, чого-небудь, на чомусь.

⁴ Давати прочухана — бити, лущувати кого-небудь

⁵ Розманіжитися — Почати надто манірно поводитися, виявляючи неприродну ніжність, зайву сентиментальність.

— Голубчику ти мій, манесенький! Поцілуй мене, — ніхто ще мене не цілував, як мама вмерли... Мачуха як скрикне:

— Ба, яка ніжна! А Оришку нащо на городі вдарила? Івасику, бий її, бо вона Оришку била. Бий кулачком, кулачком її...

Воно, маненьке, взяло та й штовхнуло її кулачком. Як скочить вона, як кине його на піл — трохи дитини не вбила — та з хати! Не потрапила її мачуха й попобити. І більше до дітей не підходила й на руки сама не брала, тільки як мачуха звелить.

От так же вона й на вулиці. З неї почнуть сміятися:

— А за що тебе мачуха за волосся з двору в хату тягла? А вона зараз кулаком!

І зла ж вона була, на всіх зла! І всі її були вороги, й вона всім ворог, — каторжна, та й годі! Мабуть, у неї не серце, а камінюка була.

І все ховається від людей — мабуть, заздро, що люди веселі, так щоб не бачити. Піде в садок, аж у гущавину, та й сидить. І що вона там робить — хто її знає! Діти мачушині хотіли довідатися і назирцем одного разу побігли за нею. Так, кажуть, пролізла аж у гущавину та зараз до калинового куща — ріс там кущ калиновий великий, — сіла там під ним і головою до його припала, і руками його обхопила, й каже:

— Калинонько, — каже, — моя червона, рідна моя матінко! Покрий мене своїм листоньком зеленим, своїми ягідками червоними! Одна ти в мене рідна, улюблена! — каже, а сама плаче...

Еге, вона плакала тим, що в неї не камінь у грудях був, а маненьке дитяче серденько! І те серденько так хотіло любити, так хотіло! Але ж любити було нікого!.. Недоброго і часто й густо п'яного батька вона не любила, матері не було, мачушиних дітей мачуха любити не давала...

І вона плакала та обнімала червону калину, поливала її землю своїми слізьми; і нахилила тоді до неї калинонька свої віти, і здавалось дівчині, що то мати рідна руки до неї простягає... І так вона плакала, поки почує, як мачуха кричить:

— І де вона, та каторжна, забігла?!

Тоді вставала вона з землі і втирала сльози. Відразу застигло їй обличчя, мов камінюка, і очі втуплювались у землю, і вона знову була тоді справді каторжна, що її нічим не дошкулиш — ні словом, ні ломакою. Такою вона йшла від калини.

Такою вона й тепер вийшла і відразу страшенно поблідла: вона побачила, як од гущавини побігли мачушині діти. Невже вони знайшли її схованку? А може, ні, може, вони тільки так бігли?

Але ж вони не так бігли, вони знайшли, побачили, почувли і розказали про все мачусі.

Днів через два Докія знову була під калиною, засиділась і не почувла, як мачуха її кликала. Уже тоді почувла, як мачуха знайшла її в гущавині і потягла за волосся в хату.

— Стривай же ти, каторжна, я тобі дам, як тікати від роботи під свою калину!

Вхопила мачуха сокиру й побігла в садок. Докія відразу так і заніміла. Слухає, коли задзвеніла сокира в садку, затріщали гілки — ось ще, ще...

Вона кинулась, себе не пам'ятаючи, пробігла садок, добігла до гущавини... Мачуха рубає калину.

Дівчина несамовито скрикнула, кинулась туди і стала міждо калиною і мачухою. Мачуха аж злякалась.

— Ти чого прибігла?

— Не займайте моєї калини!.. Очі її горіли, а щоки були білі-білі; груди так і здималися.

— Ах ти ж падло! Геть!

І здорова мачушина рука відкинула геть маленьку дівчинку. Сокира рубонула, жалібно хряснула цівка⁶ калинова, і впала стеблина, тремтячи листом.

— Мамо! голубонько! рідненька! Не рубаєте, поми-луйте!

— Геть, каторжна!

Вона кинулась до мачухи, цілувала її руки, затуляла своїм тілом останні калинові стеблини.

— Геть, каторжна!

⁶ Цівка — тут: стовбур дерева.

Але каторжна обхопила руками кущ, і її тонкі маленькі пальці так і застрягли на цівці. Трохи пальців їй не поламала мачуха, поки відірвала від калини, відволокла геть і останніми разами дорубала дерево...

Так росла Докія: без милування, без жалування, без ляльок, без дитячих іграшок, без калини, — тільки співала іноді тихо, як знала, що її ніхто не чує, тихо та жалібно. Де вона тих пісень училася — бог її святий знає, а вміла багато — і все жалібно, — так, мов самі вони в неї з серця лилися:

*Он до кого ж би я прихилилася?
Прихилилась би я до калиноньки,
До калиноньки, до червоної,
А калинонька нахилиється,
Мое серденько розривається...*

А як оце побачить кого, зараз і змовкне, і знову така, як і була: очі додолу, обличчя закам'яніє...

І так минали роки...

Минули — із маленької дівчинки виросла доросла дівчина. Та життя їй не перемінилося: так, як і поперед, була її мачуха і зневажав п'яний батько; як і поперед, не мала вона на вулиці подруг і була всім чужа, не маючи нікого до себе прихильного, та й сама не була вона ні до кого прихильна — зосталася вона «каторжною», як і була.

Ні, була й відміна.

Колись мов закам'янілий упертий вираз на обличчю тепер неначе злагоднів. Але ж це зробилося не тим, що вона пом'якшала своїм серцем до людей, а люди до неї, — ні; відміну ту на обличчі зробила страшна невсипуща журба, що гнітила їй душу, розривала груди і, не мавши вже сили ховатися в серці, виявлялась і на обличчі. Ця журба обнімала її й тоді, як Докія була ще маленькою дівчинкою, але ж була не така дужа, та й упертість перемагала її.

Потім помалу-малу заворушилися у дівчини в голові думки. Які? Про віщо? Вона спершу й сама не знала до пуття, як і про віщо вона дума: думається, та й годі. А думалося все саме смутне, саме невеселе, і ось, нареш-

ті, з цього безладдя розумового вибилася, виявилась виразніш од усіх одна думка: «За що мене так мучать?» А потім: «Хіба я гірша від інших?» І ці дві думки не давали їй спокою. Вона не могла бачити, що й вона була іноді винна: коли її кривджено й зневажувано, то й вона, як мала силу й змогу, не лишала цього без помсти, а іноді й надто. Вона не могла зрозуміти, що вона сама була винна, відіпхнувши від себе Христю тоді, як та на вулиці колись підійшла до неї і сказала:

— Докійко! Я... я...

Правда, всі вони — і хлопці й дівчата, і ця Христя з ними — якось особливо дошкуляли їй того вечора своєю зневагою, але ж Христя оханулась, їй шкода стало бідної Докії, і вона, мало не плачучи, промовила:

— Докійко! Я... мені тебе... я...

Може, вона хотіла далі сказати, що від цього часу буде вірною подругою Докії, — але ж цього нічого не сказала, бо Докія скрикнула: «Геть!», одіпхнула її і втекла з вулиці.

Вона, кажу, не могла ще зрозуміти того, що в таких випадках сама іноді була винна, не могла, бо дуже вже великої кривди зазнала від людей. І вона винуватила цих людей за все: за свої муки й сльози, за своє дитинство безрадівне, безлюбне, за свої молоді літа, що марно гинули, — за все, за все. І люди були справді винні. Одні пекли її, мучили, — така була й мачуха. Другі не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї (або їй так здавалося, що глузували), — такі були дівчата, парубки. І вона це все терпіла і не знала, чим пособити собі. І отоді прокинулась у неї в серці журба така страшна, сум такий великий, що він палив їй усі груди, не давав спокою ні вдень ні вночі.

Каторжна! Від усіх лаяна, від усіх зневажена! За що? Навіщо? Господи! Краще й на світі не жити!

І вона то плаче, то страшне обурюється на людей за їх неправду і думає про помсту.

Еге, її серце бажало тепер помсти, вона задушила б усіх тих, хто зневажа її, хто глузує з неї! А проте її серце не зле було, воно вміло любити і прихилитися до чужого горя.

Вона не дівувала так, як дівують інші дівчата. На вулицю чи на вечорниці вона ходила мало: раз те, що мачуха не пускала; друге — що вона їх не любила — тих хлопців та дівчат — і... боялася; третє— не мала в чому й піти, бо всі сміялися з того дрантя⁷, що в йому водила її мачуха. Ні, вона не дівувала! І хоча деякі парубки таки задивлялися на її стан високий, рівний, на її очі темні, на коси чорні, на брови, але ж тільки задивлялися, а далі йти не зважувались, бо до цієї каторжної не можна й приступитися — така зла, зараз стусанами нагодує. А сама вона про це не думала: може, вона й уродлива була, може, мати й дала їй бровенята, та не дала долі, — вона цього не знала і не дбала про це, бо про це дівчата думають і дбають тоді, як парубки їм згадуються, а її ще ніякі парубки не згадувалися...

І так вона жила собі відлюдьком з своєю журбою, з своєю мукою, а іноді — і останніми часами дуже часто — із бажанням помститися...

II

Одного разу мачуха послала її до тітки Одарки глечика попрохати.

У Одарки вечорниці. Увійшла Докія в хату, — аж там шахтарі. Усі в червоних сорочках навипуск, у чоботях з вимережаними халявами, з пістонами та з китицями, у сукняних чумарках⁸. Усі веселі, один на гармонію грає, а ті пісні шахтарської співають:

*Позавидував мужик,
Що шахтьору добре жить:
Шахтьор пашеньки не пашеть,
Коси в руки не берють!*

На столі горілка, ласощі дівчатам. Це ж сьогодні на шахті гроші зароблені давано: рублів по двадцять, по двадцять п'ять за місяць шахтарі взяли та всі отут за день чи за два прогуляють. А й гарно ж отой на гармонію грає! Та й сам гарний — одежа аж вилискується,

⁷ Дрантя — дуже старий, зношений і рваний одяг.

⁸ Чумарка — старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду.

а пояс так і сяє весь од блищиків та від гудзиків. А з лица? Брови такі!.. Не встигла ще Докія й добровечір сказати, вже він угледів її та й крикнув:

— А ось і дівка йде нова!

Та як кинеться до неї, та й обняв. Вона його добре пхнула — аж поточився, — а сама навітьки. Всі як зареготуться, а він за нею з хати та й піймав у дворі:

— А стій, дівчино, яка ти швидка! Хочу на тебе подивитися, чи гарна ти?

Та поставив її проти місяця — місяць ясно світив, — та й дивиться їй в обличчя, не пуска. То гнівна вона була на його, а то вже гніву нема, сором тільки зробилося хто й зна й як! Як кинеться вона, вихопилась та тікати знову. А він кричить:

— Постій, дівчино, подожди! От же, їй-бо, ти гарна!

Утекла та спрожогу⁹ як улетить у хату, аж мачуху злякала:

— Тю на тебе! Чи ти сказала? Де ж глечик?

Де глечик?.. Вона й забула про глечик! Сказала, що не дала Одарка.

Полягали спати — не засне вона. Усе місяць повний перед неї, просто їй в обличчя дивиться... А він нахилився до неї: чи гарна? Ой, сором! Ой, сором!.. А він же сказав, що гарна... Невже?.. От якби тепер глянути в дзеркало, та не можна!.. Як його звать? Він не з Ковалівки — мабуть, оврамівський... Та чого він на неї так дивився?

І спала й не спала вона... Другого дня мачуха добре побила її за те, що стане та й стоїть, як стовпець, а діла не робить.

Та дарма! У суботу ввечері вже вона біля вікна в Одарки й дивиться, чи там він. Нема! І в другу суботу, і в третю — все його нема, і не йде він їй з думки. Коли в неділю смерком іде вона левадою хмизу набрати, аж хтось:

— А здорова, дівчино! Чия ти?

Глянула — він! Так на їй і затрусилось усе. Стоїть — з місця не рушить. А він підійшов та:

⁹ Спрожогу — дуже швидко; поспішно, прожогом

— Те-те-те! Та се та, що я при місяці дивився! Чого ж ти тоді втекла?

Та за руку її. Злякалася вона чогось, чи що, — хотіла бігти. А він не пустив. Обняв та як пригорнув... Нічого вона вже потім не знала, нічого не чула, ні того вечора, ні другого дня, — нічого! Тільки чула, як її на губах його поцілунки горіли.

Що далі було? Те, що вона покохала, її серце нарешті знайшло кого любити і віддалось... Ні про віщо вона не думала тоді: нехай б'ють і лають — байдуже! Їй не болить після цілування солодкого, пригортання щирого. Байдуже!..

Прийшла весна весела, верба зазеленіла, соловейко затьохкав, вишні цвітом укрилися. У садок вона вийде, — серце з грудей вирватися хоче. Небо синіє далеке й широкє, хмарки по ньому, як ягнятка, біжать, степи, ліси зеленіють, садок увесь пахощами обнімає, — ох і красо ж божая, яка ж ти гарна! Ой і світе мій милий, світе веселий та красний, як же на тобі гарно жити, вірно любити!..

Заспіває вона — сама пісня з грудей рветься; серце розцвітає, душа вгору лине. А зустрінеться з ним під вербою зеленою, під вишнею запашною, рясно квітом укритою, зустрінеться — ніч її мала, не наговориться, не намилується. Ох, і любила ж вона! Так любила, що всю душу віддала і назад не думала брати. Візьми мене, милий мій, коханий! Мене ще ніхто не любив, — візьми мене, бо вся я твоя! Ночі тихії, зірки небеснії! Тільки ви чули й бачили. Світе мій ясний, світе мій красний!

Минула весна, літо минає... Чи не мина з ними й щастя?

III

Ні, ще не минуло...

Садком зеленим з повітки Докія Семена випроводжає. Дійшли до перелазу. Ще б далі дівчина йшла, так люди побачать. Обвила вона йому шию своїми руками, пригорнулась до його:

— Семеночку, соколе мій! Чого ти такий невеселий став? Чом ти не такий, як спершу був?

Осміхнувся Семен:

— От дурна! Тобі тільки поцілунки на думці. Не все ж цілуватися, не довіку ж обніматися!

— Не довіку!?! Ох, Семене, що-бо ти сказав! А я б умерла коло тебе... Тільки й віку мого, що твоє кохання. Як покинеш ти мене — загину без тебе. Не покидай мене, Семеночку, голубе мій, сонце моє, щастя моє!..

Та й упиласть устами йому в уста... І не одірвалася би, мабуть, якби сам він не одірвавсь:

— Прощай!

Перестрибнув через тин та й пішов улицею...

Пішов та знов не прийшов... І тиждень, і два минуло, а його нема. І осінь прийшла, а його все нема. Вона не хотіла йняти віри тому, щоб він її кинув. А вже з неї всі дівчата сміялися...

Вона ждала і — діждалася...

Стріла таки вона його, стріла вдень серед вулиці. Кинулася вона до нього — забула, де й коли це.

— Семеночку, голубчику!

А він:

— Тю! Чи ти не здуріла!

Та й пішов... Краще б він її вбив! Стоїть вона, коли чує, регочеться хтось. Озирнулася — двоє дівчат з неї сміються.

— Утік? — кажуть. — Він уже давно до Пріськи ходе...

Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевнюся! І пішла туди, на вечорниці. Він там, і Пріська там.

І не дивиться він. Вона до нього, а він від неї, — аж усі помітили. Не мала змоги й слова йому сказати. Тільки як виходили, почула, — каже він:

— І чого вона, каторжна, так до мене в'язне?

Оце вже вона й од його почула це прокляте слово, і йому вона каторжна стала. Усім вона каторжна, усім на світі. Усі її ненавидять! А як вона його любила! Боже, як любила!.. І він зрадив. І він такий, як усі. О, прокляті! розірвала б усіх, задушила б, спалила б і його, і ту Пріську, і тих парубків та дівчат, що з неї сміялися, глузували, знущалися! От якби було чим — вона зараз би підпалила цю хату...

Голова її горіла, думки плутались, груди пекло... Як би чим запалити? Чи нема в неї в кармані сірників? Вона почала шукати, чи не зосталося якого сірника, чи не сховала як-небудь, розтоплюючи піч. Вивернула карман, витрусила — нема.

Вона швидко пішла з двору, пробігла вулицею добігла до своєї хати. У вікнах не світиться, — вже полягали. Сіни незасунені, хата теж. Вона ввійшла в хату.

— Хто там? — спитався спросоння батько.

— Я! — сказала Докія і зараз же знайшла на комині сірники та й побігла з хати.

— Куди ти? — гукнув батько.

Вона не відмовила, вибігла з двору, знову пробігла вулицею, але не пішла в двір, де вечорниці, а перелізла на город і зайшла ззаду, щоб ніхто не бачив. Велика повітка була прироблена до хати. Докія зупинилася під нею.

Вона чиркнула один сірник. Він зайнявся і зараз же погас. Сердито кинула вона його осторонь і запалила другий. Він горів. Докія почала підпалювати їм солому у стрісі. Але солома була мокра, і сірник знову погас. Те саме було з третім і з четвертим.

«Ні, треба знайти сухої соломи. Тут єсть — тут, може, як тепло було, він, проклятий, з Пріської спав. Ну, тепер, уже не буде спати!»

Вона знайшла сухої соломи, згребла її в купку під очеретяною стінкою і запалила. Солома затлілась і почала горіти нарешті.

«Ось коли зайнялося! Гори швидше, займайся! От гарно! Від повітки вогонь на хату. І всі вони згорять».

І Докії згадалася пожежа, що вона бачила, — ух, страшно! Так і тут буде. Але там ніхто не згорів, а тут усі згорять... І Санька згорить? Санька — маленька дівчинка, дочка досвітчаної¹⁰ матері. Докія за останній час дуже влюбила гарне дівчатко, і дівчинка любила її. Але ж і вона згорить... Така гарна, ласкава. І Докії в'явилось все: як хата горітиме, як Санька простягатиме руки з полум'я й кричатиме: «Рятуйте! Докієчко! витягни мене!»

¹⁰ Досвітчана мати — жінка, у хаті якої молодь збиралася на досвітки.

Господи! За віщо ж? За віщо вона спалить її? Це ж гріх! Людину спалить живу. Та й не її саму. Господи, може, все село займеться! Нащо ж це вона робить?

А солома шипіла, шкварчала і починала розгорятися. Ось полум'я вибухло. Ось-ось повітка займеться.

Та боже мій!.. Та нащо ж це вона?..

Треба гасить, гасить мерщій, а то все займеться. Вона кинулась до вогню, хотіла затоптати його ногами. Але він горів. А її уже вчувалося, як Санька кричить:

«Докійко, рятуй!..»

Все закрутилось їй у голові. Червоне полум'я одно перед нею. Треба його погасити. Вона відразу зірвалася з місця і впала на полум'я. Воно пекло її, на її займалась одяга. Але вона того не чула. Вона хапала руками вогняну солому, підгортала під себе і силкувалася гасити. Але вже вся одяга горіла на ній. Тоді, не знаючи, що робити, вона скрикнула:

— Рятуйте, хто в бога вірує! Рятуйте! — і більше нічого вже не пам'ятала...

Очутилась вона дома. Ні, не очутилась, а вперше розплющила очі. Де вона і що з нею, — того вона не розуміла.

Її обрятували парубки та дівчата, вибігши на її крик та погасивши пожежу. Вона страшенно попеклася, але того не чула: її ще дужче пекла гарячка...

Страшно вона мучилась. Усі її розпалені думки крутилися тепер круг одного осередку: їй все здавалося, що вона гасить пожежу, і вона борсалась, кидалась, давила попеченими грудьми піл, де лежала, кричала:

— Рятуйте! Люди горять! Санька-голубочка згорить!..

Перед смертю вона очутилась зовсім. Вона зрозуміла, що вмирає. Біля неї стояв батько. Мачухи в хаті не було. І більше не було нікого. Вона пізнала батька, але нічого не сказала. Промовила тільки:

— За що? Господи, боже мій! За що? — підвелася і, скрикнувши, впала знову на подушку. За кілька хвилин вона була мертва.

Її поховано, і ніхто не пожалів її. Вона всім осталась каторжною. Санька тільки плакала. І ніхто й не думав одмовити собі на те питання, що вона кинула вмираючи: за що? За що стільки муки, горя та сліз додають людям люди, коли й так життя таке коротке і таке сумне?..

*1888. XII 31. У с. Олексіївці
в Катеринославщині*